

№27 (2018) стор. 92-98

The National Academy of Fine Arts and Architecture

Ukrainian Academy of Fine Art. Research and Methodology Papers

ISSN 2411-3034

Website: <http://naoma-science.kiev.ua/>

УДК 763

ORCID 0000-0002-2021-3551

DOI: <https://doi.org/10.33838/naoma.27.2018.92-98>

Віктор Вандаловський

доцент кафедри графічних

мистецтв НАОМА

vandalovski33@gmail.com

ХУДОЖНЬО-ТЕХНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІТОГРАФСЬКОЇ МАНЕРИ МІШАНА ТЕХНІКА

Анотація. У статті висвітлено історію літографської манери мішана техніка, зазначено імена художників, які досягли успіхів у розвитку її в Україні та за кордоном. Розглянуто художньо-технічні особливості та основні етапи опанування манери мішана техніка плоского друку в Національній академії мистецтва і архітектури. Проаналізовано головні напрямки роботи зі студентами щодо цієї літографської манери.

Ключові слова: літографія, мішана техніка, естамп, плоский друк.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИТОГРАФСКОЙ МАНЕРЫ СМЕШАННАЯ ТЕХНИКА.

Виктор Вандаловский

Аннотация. В статье освещается история литографской манеры смешанная техника, приведены имена художников, которые достигли успеха в ее развитии в Украине и за рубежом. Рассматриваются художественно-технические особенности и основные этапы освоения манеры смешанная техника плоской печати в Национальной академии изобразительного искусства и архитектуры. Проанализированы главные направления работы со студентами в этой области.

Ключевые слова: литография, смешанная техника, эстамп, плоский друк.

ARTISTIC AND TECHNICAL FEATURES OF THE LITHOGRAPHIC MANNER MIXED TECHNIQUE.

Viktor Vandalovskyi

Annotation. Nowadays the problem of improving the artistic and technical features of the lithographic manner of mixed technique has matured already. The author of this study expanded and supplemented the ways of combining a variety of manners of lithographic techniques through practical experiments to achieve positive results in this area.

Mixed technique is one of the types of lithography, in which a certain combination of lithographic manners engraving on stone with pencil, blurring ink, root paper, color lithography is used on one stone depending on the intent of the author, his artistic taste and possession of a large number of techniques in lithography, such as shading, sketching, blurring ink, pen, prints of cloth and other textures and the like.

Lithography got the greatest spread in France, the gifted artists on stone included T. Géricault, Antoine-Jean Gros, Claude Joseph Vernet, Nicolas-Toussaint Charlet, O. Raffet, Ferdinand Victor Eugène Delacroix, Louis-Léopold

Boilly, Paul Gavarni, Henri Grévedon, A. Toulouse-Lautrec and many others. Famous Ukrainian artists, namely M. Deregus, M. Popov, S. Yakutovich, and others worked in lithographic mixed technique. In particular, N. Popov in the creation of graphic works used the author's manner of execution of lithographs – drawing with acid.

In artistic creativity to the main lithographic technique artists add elements of other graphic techniques: combine with etching, woodcut, monotype and other techniques.

The program of teaching lithography in National Academy of Fine Arts and Architecture in methodical terms is designed so that the student of the specialty «Free graphics, design and illustration of the book», mastering lithographic technique and getting acquainted with her manners, could be able to do on this basis a mixed lithographic technique. Mixed technique is the final task, in which the student is given the opportunity to choose and combine the manners of lithography. Senior students improve their knowledge in the field of technical and technological capabilities of lithography.

Due to the rich, original technique lithography has unlimited visual possibilities. It met the requirements of different artists, despite the difference in styles, language and artistic techniques. Lithography makes it possible to solve the composition in black and white, dashed, tonal, color techniques through the use of different manners.

Key words: lithography, mixed technique, printmaking, flat printing.

Постановка проблеми. У наш час назріла проблема вдосконалення художньо-технічних особливостей літографської манери мішана техніка.

Актуальність дослідження. У публікації йдеться про застосування різноманітних засобів формотворення у сучасному графічному мистецтві, і оскільки питання синтезу графічних друкованих технік на даний час недостатньо вивчені, тема пропонуваної статті є актуальною.

Мішана техніка літографії створює додаткові можливості та урізноманітнює способи друку естампів для досягнення більшої виразності графічних творів. Завдяки вмілому поєднанню різних манер літографії та інших друкованих технік шляхом експериментування можна обрати вдалі рішення та прийоми для створення цікавої авторської роботи.

Зв'язок авторського дослідження з важливими науковими та практичними завданнями. Матеріали дослідження відповідають індивідуальній темі науково-дослідницької роботи викладача на кафедрі графічних мистецтв НАОМА.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Технологічні особливості графічних друкованих технік, зокрема літографської, побіжно розглянуті в книзі В. Христенка «Техніки авторського друку» та детальніше висвітлені у навчальному посібнику А. Кривавича «Техніка літографії».

Творчості французьких майстрів художньої літографії присвячено Н. Калітіної «Французская литография». Технологічні особливості літографії та її різні манери фундаментально досліджені та

висвітлені в посібнику П. Суворова «Искусство литографии».

Серед останніх загальних праць найґрунтовніше українська графіка представлена у п'ятому томі «Історії українського мистецтва» (2007) за редакцією Г. Скрипник, де розглянуто творчий доробок художників, які працювали в літографській техніці.

Новизна дослідження та зазначення невіршених раніше частин загальної проблеми, якій присвячується стаття. Автором даного дослідження розширено і доповнено способи поєднання різноманітних манер літографської техніки шляхом практичних експериментів для досягнення в цій галузі позитивних результатів.

Методологічне або загальнонаукове значення авторських розробок. Дане дослідження може бути корисним для викладачів мистецьких вищих навчальних закладів, а також для студентів, які цікавляться друкованою графікою і прагнуть опанувати літографську техніку.

Мета статті – навчити студентів та художників, зацікавлених у вивченні літографської техніки й технології створення літографії в манері мішана техніка, проаналізувати основні положення викладання літографії як навчальної дисципліни на кафедрі графічних мистецтв НАОМА.

Виклад основного матеріалу. Естамп – друкарський відбиток із зображенням, виконаним художником на металі, дереві, лінолеумі, літографському камені та інших матеріалах. Він є художнім твором станкової графіки і зберігає всі властивості оригіна-

лу з обов'язковим, хоча й обмеженим у кількісному відношенні його повтором – тиражуванням (накладом). У графічному мистецтві існує три способи друку: високий (ксилографія, лінорит), глибокий (офорт) та плоский друк (літографія).

Особливість літографської техніки полягає в тому, що, по-перше, художник малює, як на папері, тобто добре бачить рисунок і може вносити правки, а по-друге – літографія може мати якості всіх графічних технік, наприклад, можна виконати літографію під ліногравюру (асфальт), під офорт (гравюра на камені), під акварель (туш). Така друкована техніка дає можливість проявити себе в будь-якій манері, будь-якою графічною мовою.

Мистецький (художній) естамп посідає перші позиції в станковій (вільній) графіці, йому відводиться значне місце на виставках творів образотворчого мистецтва. Такий своєрідний вид графічного мистецтва, який не відокремлений від сучасного інтер'єра, а прекрасно доповнює його, є елементом декору наших осель, дитячих садків, лікарень, офісів та інших громадських будівель.

Літографія, яка була винайдена в 1797 р. Алоїзом Зенефельдером, поступово розвивалась і вдосконалювалась. Свого часу вона витіснила гравюру, порівняно з якою була дешевшою та простішою за способами виконання. Оригінальна літографія за своєю витонченістю ні в чому не поступалась гравюрі та офорті.

Художня літографія стала на міцний ґрунт насамперед у Франції близько 1816 р. Вона вирізнялась свободою, різноманітністю та творчою оригінальністю і досягла апогею в 1830–1848 рр. Славу французькій літографії здобула плеяда обдарованих рисувальників на камені: Т. Жаріко, А. Гро, К. Верне, О. Верне, Н. Шарле, О. Раффе, Е. Делакруа, Л. Буайльї, П. Гаварні, А. Деверія, А. Греведон, А. Тулуз-Лотрек та багато інших.

У минулому літографія принесла велику користь у справі популяризації пам'яток мистецтва, особливо в Німеччині. Починаючи з 1817 р., в Мюнхенській, Штутгартській, Дрезденській та Берлінській картинних галереях були представлені відомі твори Ф. Пілотті, П. Лелі, Ф. Ганфштенгеля, Й. Стрікснера.

Літографія спочатку «обслуговувала», крім художників, і поліграфію, а з появою фотографії у другій половині XIX ст. як така була витіснена з

поліграфії і перетворилась на офсет – також плоский друк, тільки друкарською формою тут слугує не камінь, а цинк, і готується форма фотомеханічним способом. З плином часу літографію замінили нові способи друку: цинкографія, геліографія, гравюра та фотографія. З появою останньої з'явилась фотолітографія, яка потім вийшла з ужитку у звичному своєму вигляді. Однак для художників літографія завжди буде потрібна, бо її можливості невичерпні, вона може задовольнити вимоги будь-якого художника.

Друкарською формою для художників може бути не тільки літографський камінь, а й цинк, алюміній, проте ці форми, порівняно з літографським каменем, не мають таких можливостей.

У літографії, як і в інших графічних техніках, існують різні манери, зокрема – олівець, корн-папір, розмивання тушшю, асфальт, кольорова літографія, гравюра на камені, мішана техніка, малювання кислотою. Кожна з них має свої можливості та неповторну виразність.

Мішана техніка літографії – це суміш різноманітних видів зображення на камені та їхній синтез, що є оригінальною мовою літографії. Рисунок пером, літографським олівцем або олійною пастеллю, розмивання літографського тушшю в різних комбінаціях збагачують одне одного, дають можливість художникові безкінечно проявляти власну творчу індивідуальність.

Подібний комбінований підхід робить літографію виключно творчою технікою образотворчого мистецтва.

Мішана техніка – одна з видів літографії, в якій на одному камені використовується певна комбінація літографських манер (окрім асфальту, який потребує для витравки удвічі сильнішої кислоти, ніж в інших манерах літографії). Вибір задіяних у роботі технік залежить від задуму автора, його художнього смаку та володіння великою кількістю прийомів у літографії, наприклад розтушування, набризки, розмивання тушшю, перо, відбитки полотняних та інших фактур тощо. Камінь для мішаної техніки повинен мати мілкий або середній корінь.

Нетрадиційні техніки в літографії – поєднання манер гравюра на камені з олівцем, розмивання тушшю, корн-папером, кольоровою літографією. Зазначені поєднання манер являють собою не якісно нове відкриття з точки зору технічного виконання, а лише

виступають продовженням мішаної техніки. При цьому використовуються цікаві прийоми, які неможливо відтворити ні в якій іншій графічній техніці.

Якщо митець задумав поєднати манери олівець, туш та гравюру на камені, йому, передусім, необхідно підготувати ескізний картон і перевести його абрис на літографський камінь. Виконується спочатку та частина роботи, яка передбачає всі обрані манери, окрім гравюри на камені. Після цього камінь травлять та знімають декілька відбитків для того, щоб форма була надійно закріплена. Після останнього відбитку фарба наноситься вдруге, потім камінь покривають тонким шаром декстрину. Дочекавшись остаточного висихання покривного шару, можна починати наносити абриси гравюри гострою голкою.

Після завершення роботи місця, прорізані голкою, зажирюють машинним мастилом та залишають на 15 хв. Потім залишки мастила знімають сухою ганчіркою, а в прорізи від голки вбивають невелику кількість фарби, після чого мокрою ганчіркою змивають все разом. Завдяки згаданим вище маніпуляціям камінь в процесі друку починає друкувати не лише рисунок, нанесений олівцем і тушшю, а й з'являється той, що нанесений з використанням манери гравюра на камені.

Якщо після друку пробного відбитку художник помічає необхідність додати ще ліній у гравюрі, то процедура з нанесенням декстрину та прорізанням тонких ліній повторюється знову – до одержання потрібного ефекту.

Окрім роботи олівцем, на камені можна працювати ще й тушшю або поєднувати обидві техніки. Якщо роботу заплановано під туш, камінь повинен мати дуже дрібне зерно. Літографію виконують пером або пензлем, також застосовують набризки туші зі щетинного пензля, зубної щітки, аерографа або пульверизатора.

Для техніки розбризування тушшю найчастіше використовують жорстку зубну щітку або пульверизатор. Набризки туші, нанесені пульверизатором, рівномірно лягають на камінь, тож маючи відповідні навиків, можна досягти широкої гами фактур. Залежно від відстані нанесення набризок змінюється якісний склад фактури.

Для розбризування туші зубною щіткою на неї наносять трохи рідкої туші та проводять по щітці паличкою або тупим ножем, забризкуючи потріб-

не місце на камені. Порівняно з пульверизатором зубна щітка має не таку рівномірну та грубу фактуру набризок.

Перед нанесенням набризок на камінь слід потренуватись на аркуші паперу. Також треба пам'ятати, що чим далі від каменя знаходиться щітка, тим дрібніші бризки вона залишатиме. Найбільші краплини утворюються при дуже близькому розташуванні зубної щітки. При розбризуванні туші на камінь фактура таких ділянок буде значно грубішою і нерівномірною, ніж на ділянках, на які її наносили з більшої відстані.

Щоб уникнути появи фактури набризок у неpotрібних місцях, використовують паперовий трафарет. Якщо форма унеможливує використання трафарету своєю складністю, то ділянки, які не повинні мати в собі дану фактуру, покривають тонким шаром декстрину або гуміарабіку та дають висохнути. Після цього наносять фактуру на ділянки роботи, де необхідна фактура і де камінь не покритий декстрином. Використовуючи трафарет і чергуючи закриті декстрином плями, поступово наносячи все більше набризок, можна досягти різних за фактурою тональних градацій. На одному камені водночас можна застосовувати метод забризкування щіткою та пульверизатором.

Зазначену техніку також можна легко поєднувати з іншими літографськими манерами – олівець, розмивання тушшю, асфальт, гравюра на камені.

Цей метод широко використовується у творчій практиці багатьох художників, адже він суттєво збагачує діапазон технічних можливостей. Його було винайдено видатним французьким художником А. Тулуз-Лотреком.

Бризки бувають різного калібру – великі, середні, маленькі, відповідно до задуму художника. Наприклад, на театральних афішах А. Тулуз-Лотрека «Репетиція в Фолі-Бержер» (літографія, забризкування тушшю, 1893 р.) набризки, нанесені пульверизатором, лягають досить рівномірно. Отож, набувши відповідних навиків, художник може досягти широкої гами фактур. Залежно від відстані, з якої здійснюються набризки на камінь, змінюється і якість фактур. Щоб не забризкати зайвих ділянок на камені, художник інколи використовує трафарет, який дозволяє нанести фактурні набризки лише на потрібних фрагментах роботи.

Зазначена техніка дозволяє досягти цікавих ефектів у поєднанні з іншими техніками, наприклад заливкою тушшю, вишкрябуванням по асфальту, олівцевою манерою.

Літографії сюїти «Кафе-концерт» Тулуз-Лотрека, як і афіші, визначили провідну роль майстра в графічному мистецтві Франції кінця XIX ст. Продовжуючи свою живописну творчість, художник в 1890-ті роки все більше сил і уваги приділяє графіці, точніше – чорній та кольоровій літографії. Досягнення Тулуз-Лотрека в кольоровій літографії особливо великі, вони знаменують собою один із найвищих піків розвитку цього виду графічної творчості не тільки в мистецтві Франції, але й у світовій художній культурі.

Графічний стиль Лотрека упродовж його творчого шляху зазнав значної еволюції. Художник у 1886–1890 рр. йшов шляхом спрощення форми, посилення декоративності лінії та лаконічності силуету і площинності, досягнувши яскравої виразності в афішах 1891–1895 рр.

Якщо перші кольорові літографії були за своїм принципом рішення невеликими афішами, де панувала площина, контрастні кольорові плями тощо, то у пізніших творах Лотрек все більше переймається специфічними законами цієї техніки, опановує її досягнення, а згодом сам дуже помітно збагачує літографію новими відкриттями. Він, наприклад, широко використовував розбризкування фарб за допомогою жорстких щіток.

Способом розбризкування художник досягнув у літографії чисто живописних можливостей передавати світло-тональні співвідношення, повітряне середовище. Робота кольоровим контуром і багатство графічної манери майстра, а пізніше – насичення графічних аркушів майже живописною вібрацією світла й кольору складають естетичну своєрідність та мальовничість літографій французького художника.

У театральній програмі «Ложа з позолоченим маскареном», як і в окремих аркушах «Кафе-концерта», Лотрек тонко використав ефект сценічного освітлення. Завдяки цьому особливому освітленню він моделює обличчя глядачів, які сидять в ложах, та передає глибину простору. Колір у цій літографії представлений не цілісними площинними плямами, а з тональними градаціями. Суцільна заливка

густого червоного кольору на тлі в глибині ложі, ближче до освітленого простору змінюється розріджуваними штрихами, потім розпилюється на окремі дрібні крапки фарби, нанесені способом розбризкування – колір пом'якшується, утворюються безліч відтінків і тональних градацій, внаслідок чого виникає враження вібруючого середовища. Чіткі лінійні накреслення (бар'єр ложі, вигини маскарона, силуети постатей) і опуклі форми, тобто поєднання графічних та живописних прийомів, створюють оригінальний і дуже цікавий декоративний ефект.

Існує техніка розфарбування літографії, яка виникла через необхідність зробити чорно-білу літографію кольоровою. Таку літографію виготовляли, розфарбовуючи кожен відбиток від руки. З винайденням кольорової літографії техніка розфарбування відбитків від руки занепала, проте не зникла, існує і дотепер як один із видів кольорової графіки, однак художники звертаються до неї не часто.

В історії відома велика кількість імен західноєвропейських, українських та російських художників, які удавались до розфарбування літографії. Зокрема, згадуваною технікою користувалися Е. Мунк, П. Гаварні, П. Пікассо, О. Дом'є. Послідовно та успішно в техніці розфарбування літографії від руки працює відомий московський художник М. Попов.

У художній творчості до головної літографічної техніки художники додають елементи інших графічних технік: поєднують її з офортом, ксилографією, монотипією та іншими техніками. Поєднуючи різні техніки з літографією, художник створює кольоровий варіант літографії, застосовуючи метод «розкочування» (поступовий плавний перехід кольору і тону в інший за допомогою накочування валком) або робить декілька кольорових підкладок на поздовжніх дошках, лінолеумі, фанері, картоні тощо. Подібні комбінації забезпечують нові художні якості літографії.

Розфарбування чорно-білого літографічного відбитку аквареллю – найлегший спосіб ілюювання відбитку. Якщо акварель згортатиметься на літографічній фарбі, слід додати мильної води. Цей спосіб використовують більшість художників.

Аркуші «Останнє засідання кабінету міністрів», «На риболовлі» О. Дом'є засвідчують ви-

соку майстерність володіння мішаною технікою літографії. Звичайна техніка О. Дом'є – літографський олівець і удари пензля з літографською тушшю, майстер лише іноді використовував перо.

У літографській мішаній техніці працювали й відомі українські митці, а саме М. Дерегус, М. Попов, С. Якутович та інші. Зокрема, М. Попов у створенні графічних творів застосовував таку авторську манеру виконання літографій, як рисування кислотою.

Київська школа графіки належить до одного з потужних осередків художньої культури. НАОМА заклала підвалини вищої художньої освіти на теренах України, виховала плеяду художників – визначних діячів культури та мистецтв. Досягнення високого професіоналізму і майстерності в опануванні графічними техніками є невід'ємною частиною загального комплексу підготовки майбутніх художників-графіків у НАОМА.

Навчання графічному мистецтву органічно пов'язано з вивченням його історії та сучасних досягнень. Програма викладання літографії в методичному плані побудована таким чином, щоб студент, починаючи з вступної лекції, котра знайомить його з історією літографії та її сучасними досягненнями, поступово набував теоретичних знань та практичних навичок. З перших занять в НАОМА студенти знайомляться з таким поняттям, як естамп.

Програма навчання студентів графічним технікам безперервно вдосконалюється. Так, упродовж останніх декількох років студенти спеціальності «Вільна графіка, оформлення та ілюстрація книги» практикують одночасне виконання першого завдання одного типу в трьох графічних техніках – на відміну від практики минулих років, коли викладач однієї графічної техніки давав студентам своє завдання, не пов'язуючи його з вимогами виконання в іншому матеріалі. Студентам пропонується виконати один натюрморт (на вибір у кількох постановках) в лінориті, офорті та літографії. Завдяки такій постановці завдань студенти гостріше відчують специфіку і виразальні можливості кожного матеріалу, кожної графічної техніки, дізнаються, якими інструментами і яким чином можна створити ті чи інші фактури, як краще передати матеріальність зображуваних предметів, як вирішувати об'єм, площину, знаходити графічне рішення, гра-

фічну мову, які технічні прийоми потрібно застосувати для яскравішої виразності естампа.

Завдяки багатій, своєрідній техніці літографія має необмежені зображальні можливості. Вона задовольняла вимоги різних художників, незважаючи на відмінність стилів, мови та художніх прийомів. Літографія робить можливим вирішення композиції в чорно-білій, штриховій, тональній, кольоровій техніках саме через використання різних манер. Опанувавши літографську техніку та ознайомившись з її манерами, можна на цій основі зайнятись мішаною літографською технікою.

Завдання із застосуванням мішаної техніки – підсумкове, в якому студентові надається можливість обрати та поєднати різні манери літографії. Рекомендованою темою є фігуративна композиція за мотивом літніх вражень, у якій знайшов би відображення момент сьогодення. Розмір композиції залежить від розміру обраного каменя. Починати роботу потрібно з художнього задуму, постійно акцентуючи увагу на оригінальності графічної мови.

Як уже зазначалося, тільки після того, як буде вирішено ескіз-картон, можна приступати до роботи на літографських каменях. Складність полягає в тому, що коли обрати кольорову літографію, кожний камінь (колір) вирішується в іншій техніці (асфальт, розмивання тушшю, олівець, корн-папір та ін.).

Студенти старших курсів удосконалюють свої знання в галузі технічних і технологічних можливостей літографії. Перед ними поставлено завдання пошуку нових прийомів, способів втілення художнього задуму шляхом експериментів та відкриттів. Це завдання складне і вимагає пошуків пластичної мови, відтворення характеру і психологічного стану героїв у фігуративних композиціях: потрібно вдало закомпонувати, добре прорисувати постаті людей, знайти пластичний зв'язок між персонажами та професійно і технічно надрукувати естамп.

Літографія робить можливим вирішення композиції в чорно-білій, штриховій, тональній, кольоровій манері, використовуючи літографський олівець, розмивання тушшю, гравюру на камені тощо.

Висновок. Таким чином, зважаючи на все вищезазначене, маємо підкреслити, що, виконуючи будь-яку роботу на літографському камені, художник не повинен обмежуватись тільки однією технікою та одним прийомом. Потрібно якнайбільше урізно-

манітнювати свою роботу над графічним твором, намагатися знайти для кожного рисунка чи об'єкта свою манеру, свій прийом, що найточніше відповідає характерові та змісту задуманої композиції, найповніше виявити творчий задум митця. Комбінуючи різноманітні прийоми роботи та шукаючи нові, художник-літограф може досягти в своїх роботах такої сили і виразності рисунка, соковитості та яскравості кольору, найтонших переходів тону, глибини та різноманітних фактур, яких не може забезпечити ніякий інший вид графіки.

Художники ХХ ст. у пошуках нових виразних засобів графіки відновили практику змішуван-

ня різних технік, використовуючи новації старих майстрів у літографії. Сучасні студенти також намагаються застосовувати мішані техніки в своїх творчих роботах. Проте маємо наголосити, що визначні творчі результати залежать, насамперед, від художнього задуму, а потім уже – від уміння втілити його в тій чи іншій літографській техніці.

Перспективи використання результатів дослідження. Результати пропонованого авторського дослідження можуть бути використані для розробки методики виконання завдань з друкованих графічних технік, зокрема поєднання літографських манер з технікою високого та глибокого друку.

Цитовані праці

- Історія українського мистецтва.* В 5-ти т. Т. 5. Мистецтво ХХ ст. Під ред. Г. Скрипник. Київ: НАН України ІМФЕ ім. м. Т. Рильського, 2007. Друк.
- Калитина, Ніна. *Французская литография.* Москва: Советский худож., 1969. Печать.
- Крвавич, Адам. *Техніка літографії:* Навч. посіб. Київ: НТУУ «КПІ», 2010. Друк.
- Попов, Микола. *Методичні рекомендації до викладання літографії для викладачів графічних факультетів художніх вузів.* Відп. за вип. М. О. Криволапов. Київ, 1988. Друк.
- Суворов, Петро. *Искусство литографии:* Практ. рук. для худож. 4-е изд. Москва: Искусство, 1964. Печать.
- Христенко, Владислав. *Техніки авторського друку.* Офорт, літографія, дереворит та лінорит, шовкотрафаретний друк: Навч. посіб. Харків: Колорит, 2004. Друк.

References

- Istoriya ukrajinsjkogho mystectva.* V 5-ty t. T. 5. Mystectvo XX st. Pid red. Gh. Skrypnyk. Kyjiv: NAN Ukrainy IMFE im. M.T. Ryljsjkogho, 2007. Druk.
- Kalytyna, Nyna. *Francuzskaja lytoghrafyja.* Moskva: Sovetskyj khudozh., 1969. Pechatj.
- Krvavych, Adam. *Tekhnika litoghrafiji:* Navch. posib. Kyjiv: NTUU «KPI», 2010. Druk.
- Popov, Mykola. *Metodychni rekomendaciji do vykladannja litoghrafiji dlja vykladachiv ghrafichnykh fakuljtetiv khudozhnykh vuziv.* Vidp. za vyp. M.O. Kryvolapov. Kyjiv, 1988. Druk.
- Suvorov, Petr. *Yskusstvo lytoghrafyy:* Prakt. ruk. dlja khudozh. 4-e yzd. Moskva: Yskusstvo, 1964. Pechatj.
- Khrystenko, Vladyslav. *Tekhniky avtorsjkogho druku.* Ofort, litoghrafija, derevoryt ta linoryt, shovkotrafaretnyj druk: Navch. posib. Kharkiv: Koloryt, 2004. Druk.

Подано до редакції 28.12.2018

Рецензенти:

Будник А. В. – кандидат мистецтвознавства;

Перевальський В. Є. – доцент.